

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАТУС СЛУЖБОВИХ СЛІВ У НАУКОВІЙ КОНЦЕПЦІЇ ЧАСТИН МОВИ

У статті простежуються погляди вчених-мовознавців на визначення статусу службових слів і їх розрядів у системі частин мови від найдавнішого періоду до сучасного стану граматичної думки в Україні.

Однією з центральних проблем граматики була й залишається проблема розподілу словникового складу мови за окремими лексико-граматичними розрядами, що об'єднуються спільною назвою «частини мови». Як справедливо відзначають дослідники, незважаючи на довготривалу історію вивчення, окреслена проблема досі не може вважатися розв'язаною ні щодо складу частин мови, ні щодо принципів їх класифікації [1]. Сучасне вчення про частини мови має певні традиції, знання та врахування яких необхідне для правильного розуміння сутності поняття «частини мови» і визначення тенденцій їх виділення в окремі розряди слів. Цілком зрозуміло, що для побудови єдиної граматичної системи у сучасному мовознавстві важливу роль відіграє дослідження окремих граматичних розрядів слів, комплексний аналіз їхніх лексико-семантичних, словотвірних, морфологічних, синтаксичних та інших ознак. У традиційній граматиці наявність чи відсутність у слів лексичного (співвідносного з поняттям) і граматичного значень лежить в основі їх поділу на **повнозначні і неповнозначні**, а наявність чи відсутність у них парадигми відмінювання дає змогу виділити дві основні групи слів: **відмінювані (змінні) і невідмінювані (незмінні)**.

Неповнозначні незмінні слова - це клас службових слів, які у традиційній граматиці прийнято кваліфікувати як окремі службові (неповнозначні) частини мови. У цьому класі виділяють ряд підкласів: прийменники, частки і сполучники. Такий поділ слів подається, зокрема, в академічному курсі «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» [2].

Як зазначається в «Теоретичній морфології української мови», традиційний підхід щодо класифікації частин мови «залишається надто тривким», що засвідчується академічними граматиками слов'янських мов і підручковою літературою для вищих навчальних закладів [3]. Варто зауважити, що у більшості праць з граматики української мови поняття «службові частини мови»

і «службові слова» ототожнюються. Насправді ж останнє поняття значно ширше: у різні періоди розвитку граматичної думки в Україні до службових слів, окрім прийменників, сполучників і часток, відносили і відносять також окремі групи т. зв. займенникових слів, допоміжні дієслівозв'язки, модальні слова, вигуки і навіть співвідносні й спільні за походженням з прийменниками префікси. Крім того, за службовими словами був закріплений також термін «частки мови», на відміну від терміна «частини мови» [4]. Все це свідчить про те, що службові слова справедливо вважаються найменш систематизованою категорією слів, що зумовлює актуальність їх вивчення.

Простежити, як змінювались погляди вчених на визначення статусу службових слів у системі частин мови від найдавнішого періоду до сучасного - таке завдання пропонованого дослідження.

У перших граматичних працях українських мовознавців кінця XVI - 1-ї половини XVII ст. (граматиках 1591 р., Л. Зизанія 1596 р., М. Смотрицького 1619 р., І. Ужєвича 1643 та 1645 рр.), як і в грецьких посібниках з граматики, під впливом яких формувалась граматична думка в Україні, налічувалося вісім «видшвь слова» - частин мови. Одні з них кваліфікувалися як «скланяємья» (відмінювані), інші - «нескланяємья» (невідмінювані). До останніх зараховували прислівники, прийменники і сполучники. Замість невластивого не лише українській, а й усім іншим слов'янським мовам «различія» (артиклія), що виділявся за традицією у граматиках 1591 р. та Л. Зизанія 1596 р. як окрема частина мови, М. Смотрицький, а за ним і І. Ужєвич увели до своїх граматик «междометіє» (вигук), уперше свідомо порушивши грецьку систему частин мови [5]. В цілому ж упродовж століть кількісний склад частин мови залишався майже незмінним; та це й зрозуміло: над граматистами минулого тяжіла антична теорія, в якій виділяли вісім частин мови. На відміну від прийменників і сполучників, які вже в давніх граматиках були виділені

в окремі лексико-граматичні розряди слів, частки все ще залишалися поза увагою мовознавців.

Хоча термін «частка» (лат. *particula*) стосовно саме сучасного розуміння цього граматичного поняття («о глаголахъ отрицанія частицу *не приемлющихъ*» [6] уперше використав у своїй граматиці М. Смотрицький), цим терміном протягом тривалого періоду вчені послуговувалися для найменування або класу службових слів узагалі, або окремих його розрядів. Так, наприклад, у «Граматиці слов'янській» І. Ужевича цей термін ужито як щодо применника, так і щодо спонукальної частки: «наречія... *попанску...*, *похлопску...* образуются при помощи частицы *по* от прилагательного съ окончаніемъ на у» і далі: «*нехай* - *particula imperativa* (частица побудительная)». Дослідження часток у граматиках кінця XVI - 1-ї половини XVII ст. дає підстави стверджувати, що вже на той час вони становили досить численну групу одиниць із розгалуженою семантикою та характеризувалися розмаїттям виконуваних функцій, що знайшло відбиття в класифікації прислівників, причому окремі частки, які мали однакове матеріальне вираження, були засвідчені у різних значенневих розрядах прислівників [7], що є незаперечним доказом їхньої багатозначності. До складу прислівників у давніх граматиках включалися не лише частки, а й вигуки [8]. І тільки з 2-ї половини XIX ст., коли дослідження з граматики досягають найбільш бурхливого розвитку, традиційна система частин мови зазнає серйозної критики. Важливим для цього періоду є поділ частин мови на повнозначні та службові з урахуванням взаємозв'язків і взаємозалежності між ними, чого бракувало давнім грамадикам. Саме з цим періодом пов'язують і виділення часток в окрему службову частину мови.

Виділення часток в окремі лексико-граматичний клас слів пов'язане з ім'ям ученого-славіста, викладача Ніжинського історико-філологічного інституту проф. А. В. Добіаша, який уперше чітко сформулював критерії розмежування часток і прислівників [9]. У цей час посилюється увага дослідників до семантико-функціонального аналізу мовних категорій і окремих розрядів слів, у тому числі й часток. Зокрема, О. О. Потебня, виділивши дві найбільш загальні категорії слів - слова **лексичні** (повнозначні) і **формально-граматичні** (сполучники, применники, частки і допоміжні дієслова), особливу увагу звернув на семантико-функціональний аналіз деяких часток, що функціонували в російській та українській мовах [10]. Однак аналізовані частки у більшості випадків учений визначав як прислівники або вставні модальні слова-частки. Разом із тим

частинами мови О. О. Потебня вважав лише повнозначні слова, а формальні, на його думку, не можна вважати частинами мови, оскільки вони позбавлені лексичного значення. Він їх розглядав як елементи аналітичних граматичних форм. Погляди вченого на цю категорію слів пізніше були підтримані в українському мовознавстві вченими І. Вихованцем, К. Городенською, А. Загнітком та ін.

У відомих на той час українських грамадиках О. Павловського (1818 р.), М. Осадці (1862 р.), М. Дячана (1865 р.), О. Партацького (1873 р.), О. Огоновського (1889 р.), С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера (1893 р.) та ін. все ще використовувалися терміни для назви службових слів, установлені у високоавторитетних грамадиках Л. Зизанія та М. Смотрицького, однак уже достатньо помітним було намагання наблизити ці терміни до української мовної основи. Так з'являються терміни *применникъ* (О. Партицький), *сполучнику* і навіть *частицы* (О. Огоновський).

В українському мовознавстві термін *частка* для назви окремої службової частини мови був закріплений «Українським правописом» 1926 року. З цього періоду в граматичних працях з української мови послідовно проводиться поділ слів на змінні (повнозначні) і незмінні (прислівник та службові частини мови). Наукове обґрунтування доцільності виділення класу часток з-поміж інших класів службових слів уперше в російському мовознавстві подав О. О. Шахматов. Виділивши зі складу так званих часток мови клас слів, що перебував на межі між прислівниками і модальними словами, він дав таке визначення часток: «Частки - це така **частина мови** (виділення наше.- К. С), яка включає в себе слова, які підсилюють чи відтіняють певним чином граматичні форми або предикат»; і далі: «Частки лише урізноманітнюють значення форми» [11]. Це визначення ще не відбивало повністю сутності часток як окремого класу службових слів, однак уже виділяло їх зі складу інших розрядів. Хоча спостереження О. О. Шахматова над специфікою семантики часток і особливостями їх функціонування знайшли в подальшому розвиток у працях О. М. Пешковського [12], Л. В. Щерби [13] та ін., однак питання про їхнє місце у системі частин мови все ще залишалося відкритим. Зокрема, О. М. Пешковський використовував термін «частка» для найменування незмінних слів, до яких зараховував різні групи модальних часток та (за його термінологією) «часткових слів»; проте окремі з них учений аналізував у складі сполучників. І разом із тим він рішуче виступав проти зарахування до розряду прислівників різних семантич-

них груп службових слів, у тому числі й часток, які вчений все ж не вважав частинами мови. Погляди О. М. Пешковського поділяв Л. В. Щерба. Йому, крім того, належить також виділення в окремі частини мови предикативів (він їх кваліфікував як слова категорії стану) та дієслівної зв'язки *бути*, яку вчений розглядав як допоміжне службове слово.

Морфологічна класифікація слів за частинами мови у російському мовознавстві пізніше детально була опрацьована акад. В. В. Виноградовим. Викладені у його працях погляди на 4 категорії слів (частини мови, частки мови, модальні слова і вигуки) відіграли важливу роль у розбудові теорії частин мови не лише у російському, а й українському мовознавстві. Службові слова в класифікації В. В. Виноградова представлені як система «часток мови», яка включає: частки у власному розумінні, зв'язки, прийменники та сполучники. Оскільки, на думку вченого, «частки мови» не мають свого власного лексичного значення, не здатні виконувати номінативну функцію, а відіграють у реченні службову роль, органічно поєднуючись із частинами мови і перебуваючи з ними у залежному зв'язку, частинами мови вони вважатися не можуть [14]. Класифікація В. В. Виноградова та його погляди на категорію службових слів («часток мови») знайшла своїх прихильників і в українському мовознавстві, однак українські вчені, орієнтуючись на триєдиний критерій виділення частин мови, пішли далі у цьому напрямі. Службові слова нерідко хоч і визначалися вченими терміном «частки мови» [15], традиційно все ж кваліфікуються як «службові частини мови» [16]. При цьому зазначається, що вони позбавлені номінативної функції, зокрема тієї семантичної (лексичної) спільності, на ґрунті якої повнозначні слова об'єднуються у «найвищі морфологічні класи» [17], а також граматичних категорій, представлених у системі повнозначних слів, та здатності виступати членами речення, - перелік цих ознак «не має спричинитися до заперечення їх значущості взагалі, до оцінки тих конкретних одиниць, які об'єднуються в їх складі, як взагалі порожніх елементів» [18]. Протиставлення службових частин мови повнозначним у такому плані окремі дослідники вважають хибним, оскільки будь-яке слово (у тому числі й службове), будучи окремою одиницею лексичного складу мови, щось позначає [19]. Особливо категорично висловився з приводу цього протиставлення відомий український учений-граматист І. К. Кучеренко. Його зауваження, що «кожна частина мови у своєму значенні відображає якесь явище чи предмет

дійсності» [20], важливе, зокрема, для перегляду традиційного поділу слів на повнозначні та неповнозначні (або службові). Учений вважає, що всі слова у мові мають однаковий характер у плані узагальненого відображення об'єктивної дійсності. На його думку, так звані неповнозначні (або службові) слова не замикаються у сфері допоміжних засобів мови - вони «виражають певний аспект чи момент активної психічної діяльності людини, активне спрямування думки, вираженої в реченні», а факти психічної діяльності людини «є такими ж об'єктивно існуючими, як і предмети та явища, що оточують людину, відображені у значеннях «повнозначних» слів» [21]. Отже, в основі кваліфікації слова як частини мови, за спостереженнями І. К. Кучеренка, лежить його узагальнена семантика - «реальне значення» - як найбільш вагома ознака. Заперечувати наявність у службових слів «реального значення» значить заперечувати, що вони є словами, - такий висновок робить учений. Аргументацію лексичної природи службових слів І. К. Кучеренком підтримує і В. Горпинич, на думку якого, всі службові слова мають лексичне значення, «бо слів без лексичного значення не буває» [22]. Справді, один із розрядів службових слів - частки (особливо вторинні за походженням) - відбивають усвідомлене реагування мовця - розумове, емоційне, вольове, «усвідомлену активність пізнавального процесу і його спрямування» [23], мають чітко визначену або узагальнену семантику (пор. відповідно: *так, атож, ні, невже, наврод, лише, тільки, хай, нехай* тощо).

Розглядаючи частки як граматичний клас службових слів, О. Безпояско кваліфікує їх як незмінну службову частину мови і не заперечує наявності в них певної семантики: частки, «хоча й не називають фрагментів довкілля.., вносять у речення певний елемент змістової характеристики» [24]. Чітко визначена й узагальнена семантика простежується і в сполучниках (пор.: *оскільки, проте, якщо, хоч, чи, і* тощо). Щодо статусу в системі частин мови прийменників І. К. Кучеренко вказує на їхню семантико-граматичну безпідставність як частини мови: «прийменники - це прислівники узагальненого значення. Цим встановлено й місце їх у системі частин мови» [25]. Як зазначив Ю. О. Карпенко, об'єднання в одній частині мови прислівників і прийменників чи не найслабше місце в класифікації частин мови, запропонованій І. К. Кучеренком [26]. Характеризуючи прийменники як слова з узагальненою семантикою, І. К. Кучеренко виявляє в їхньому складі семантичні поля та системні відношення: явища синонімії, антонімії, полісемії

тощо. Принагідно зазначимо, що ці явища спостерігаються і в розрядах часток та сполучників (пор., напр.: *так, авжеж, аякже, атож*; - частки-синоніми; *так, ні* - антоніми; *а, але, зате, проте, однак* - сполучники-синоніми і т. п.). Все це, безперечно, заперечує асемантичність службових слів і певною мірою спростовує погляд на цю категорію слів як на аналітичні синтаксичні морфеми, що усталився останнім часом в українському мовознавстві. З позиції функціонально-категорійної граматики нечастиномовний характер службових слів все активніше обстоюється у сучасних дослідженнях. Так, простежуючи склад та ієрархію частин мови у сучасному мовознавстві, І. Р. Вихованець у монографії «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» вказує на нечастиномовний характер службових слів і недоліком традиційного поділу слів за частинами мови вважає розміщення їх в одній площині: «Семантичний критерій у тому плані, що й для повнозначних слів, для службових слів не застосовний» [27]. На його думку, застосування триєдиного критерію (лексичного, морфологічного та синтаксичного) у класифікації частин мови «виявляє морфемний характер прийменників, сполучників, зв'язок і часток», які вчений кваліфікував як «аналітичні синтаксичні морфеми» [28]. Ця думка підтримується й авторами «Граматики української мови. Морфологія»: «Прийменники, сполучники і частки передають семантику відношень між різними мовними одиницями - словами, словосполученнями та реченнями. Обслуговуючи повнозначні слова або синтаксичні одиниці вишого рангу, вони виконують роль релятивних елементів, виразників релятивної семантики» [29].

У новій академічній граматиці «Теоретична морфологія української мови» зазначається, що не всі службові слова набули ознак аналітичних синтаксичних морфем, окремі з них як похідні одиниці лексичної системи ще зберігають тісний зв'язок із повнозначними словами, від яких вони утворилися, а отже, «з огляду на це статус службових слів точніше було б визначити як службові слова-морфеми» [30].

Зважаючи на те, що службові слова все ж мають певний мінімум формальної самостійності, та те, що навіть різні одиниці у межах ок-

ремих підкласів характеризуються різним співвідношенням ознак власне лексичних і граматичних одиниць, в енциклопедії «Українська мова» (2000 р.) наголошується, що «категорично відмовляти їм у статусі слова немає підстав» [31]. Як одиниці лексичної системи мови службові слова виокремлюються на цій підставі в окремі словникові статті у тлумачних, етимологічних, історичних словниках, у словниках синонімів, антонімів тощо. В науково систематизованих словникових параметрах мають бути представлені службові слова й у «Грамматичному словникові службових слів української мови», над яким працюють учені Інституту української мови НАН України. Однак прийменники, сполучники і частки теж кваліфікуються в ньому як «три різновиди службових слів-морфем» [32], тобто розглядаються як синкретичні мовні одиниці.

Отже, службові слова (як і окремі їх розряди) є надзвичайно складною для семантико-граматичного опису категорією слів, якщо врахувати всі ті критерії, які дозволяють диференціювати повнозначні слова. На відміну від останніх, службовим словам властиві **специфічні** лексико-граматичні особливості: вони мають лише *узагальнено-абстрактне лексичне значення*, яке вливається у значення тих слів, з якими вони сполучаються, і при цьому сприяють більш повному розкриттю їхніх реальних значень; структурна оформленість та незмінність форми є *морфологічною ознакою* службових слів; *синтаксичність* службових слів виявляється в тому, що, включаючись у речення, поєднуючись із повнозначними словами (чи навіть самостійно виступаючи як слова-речення), вони є передусім носіями граматичних формальних значень. Дослідники зазначають, що «попри синтаксичну спеціалізацію прийменників, сполучників, часток і зв'язок..., вони мають стосунок і до морфології. Морфологія як формозакріплюваний рівень граматики, техніка для синтаксису створює опорні пункти її взаємодії з синтаксичною системою мови» [33]. Все це дає нам підстави розглядати прийменники, сполучники та частки як специфічні лексико-граматичні класи слів, тобто як окремі службові частини мови, відмінні від повнозначних з погляду структури, семантики та виконуваних синтаксичних функцій.

1. Вопросы теории частей речи.- Л., 1968.- С. 3[†]; *Вихованець І. Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті.- К., 1998.- С. 11-12; *Іван Вихованець, Катерина Городенська.* Теоретична морфологія української мови.- К., 2004.-С. 13-14.
2. Сучасна українська літературна мова. Морфологія // За заг. ред. І. К. Білодіда.- К., 1969.- С. 26.
3. *Іван Вихованець, Катерина Городенська.* Вказ. праця.- С. 14.

4. *Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови.- Ч. 1.- К., 1965.- С. 211.
5. *Німчук В. В.* Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст.- К., 1985.-С. 103; *Жовтобрюх М. А.* Частини мови в «Граматиці слов'янській» І. Ужвича // Східнослов'янські граматики XVI-XVII ст.- К., 1982.- С. 51-52.
6. *Симонова К. С.* Частки в граматичних працях кінця XVI - першої половини XVII ст. // Східнослов'янські граматики XVI-XVII ст.- К., 1982.- С. 71-74.

7. Там само.
8. *Німчук В. В.* Вказ. праця.- С 87, 128.
9. *Добити А. В.* Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка.- Прага., 1897.- С. 170.
10. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике,- Т. I—II—М., 1968.-С. 26.
11. *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка.-Л., 1941—С. 506.
12. *Пеиковский А. М.* Школьная и научная грамматика (Опыт применения научно-грамматических принципов в школьной грамматике).- М.-Пг., 1923.- 115 с.; *Його ж.* Русский синтаксис в научном освещении.- М., 1956,- 511 с.
13. *Щерба Л. В.* О частях речи // Избранные работы по русскому языку.- М, 1957- 188 с.
14. *Виноградов В. В.* Русский язык. Грамматическое учение о слове,- М., 1947.-С. 41,663.
15. *Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М.* Вказ. праця.- С. 393.
16. Сучасна українська літературна мова. Морфологія...— С. 26; Сучасна українська літературна мова // За ред. А. П. Грищенко.- К., 2002.- С 407^127.
17. Українська мова. Енциклопедія.- К., 2000.- С. 567-568.
18. Сучасна українська літературна мова // За ред. А. П. Грищенко...- С 284.
19. *Смирницкий А. И.* Лексическое и грамматическое в слове II Вопросы грамматического строя.- М., 1955.- С. 11-53.
20. *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія.- К., 1961.- Ч. 1,- С 80.
21. Там само.-С. 81.
22. *Гортінич В. О.* Українська морфологія.-Дніпропетровськ, 2000.-С. 21.
23. *Кучеренко І. К.* Вказ. праця.- С 81.
24. *Олена Безпояско.* Частка на тлі мови і мовлення // Українська мова.- № 3-4.- 2003.- С 77; 81-82.
25. *Кучеренко І. К.* Вказ. праця.- К.- 1964.- 4. П.- С. 150.
26. *Ю. О. Карпенко.* Ще раз про критерії виділення частин мови II Мовознавство.- № 3.- 2001.- С. 80.
27. *Вихованець І. Р.* Вказ. праця.- С 23.
28. Там само.
29. *Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Грамматика української мови. Морфологія.- К., 1993.- С. 274-275.
30. *Іван Вихованець, Катерина Городенська.* Вказ. праця.- С 329.
31. Українська мова. Енциклопедія.- С 567.
32. *Іван Вихованець.* Лексикографічно-граматичне опрацювання прикладів української мови //Українська мова.- № 4.- 2002.- С 90.
33. *Іван Вихованець, Катерина Городенська.* Вказ. праця. - С 25.

K. Symonova

ON THE PROBLEM OF STATUS OF FUNCTIONAL WORDS IN THE SCIENTIFIC CONCEPT OF PARTS OF SPEECH

The article shows the ways of changing linguists' views on the definition of status of functional words and their classes from the ancient times till the modern state of the grammar conception in Ukraine.